

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-17-19>

УДК 338.432:332.12

Інформаційно-консалтингова діяльність у системі державного регулювання просторового розвитку

Недбалюк О.П.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри економіки та міжнародних відносин
Вінницького торговельно-економічного інституту
Київського національного торговельно-економічного університету

Стаття присвячена актуальним питанням значення та сутності інформаційно-консалтингової діяльності в системі державного регулювання просторового розвитку. Означені інституційні передумови, місія, цілі та завдання пропонованої системи надання державою послуг суб'єктам господарювання та населенню інформаційно-консалтингових послуг із метою активізації просторового розвитку в Україні. Враховано вітчизняний та зарубіжний досвід за сферою дослідження.

Ключові слова: просторовий розвиток, територія, програма, розвиток, консалтинг, інформаційні послуги.

Недбалюк А.П. ИНФОРМАЦИОННО-КОНСАЛТИНГОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРОСТРАНСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ

Статья посвящена актуальным вопросам значения и сущности информационно-консалтинговой деятельности в системе государственного регулирования пространственного развития. Определены институциональные предпосылки, миссия, цели и задачи предлагаемой системы предоставления государством услуг субъектам хозяйствования и населению информационно-консалтинговых услуг с целью активизации пространственного развития в Украине. Учен отечественный и зарубежный опыт в сфере исследования.

Ключевые слова: пространственное развитие, территория, программа, развитие, консалтинг, информационные услуги.

Nedbalyuk O.P. INFORMATION AND CONSULTING ACTIVITY IN THE SYSTEM OF STATE REGULATION OF SPATIAL DEVELOPMENT

The article is devoted to the actual issues of the importance and essence of information and consulting activities in the system of state regulation of spatial development. In article are specified institutional background, mission, goals and objectives of the proposed system to providing information and consulting services through state services for business entities and for the population in order to intensify the spatial development in Ukraine. In the field of research are given the domestic and foreign experience.

Keywords: spatial development, territory, program, development, consulting, informational services.

Постановка проблеми. Інформаційно-консалтингова діяльність у системі державного регулювання просторового розвитку сьогодні в Україні очевидно недооцінюється. Наслідком цього є відсутність механізму гнучкого і непрямиго впливу держави на просторовий розвиток у ринкових умовах. Крім того, це питання не лише не має своєї практичної імплементації в системі державного регулювання, воно також залишається недостатньо дослідженим із наукової позиції. Є певне розуміння та наукове обґрунтування змісту державного впливу на просторовий розвиток у сегменті розвитку сільських територій, що знайшло своє відображення через прийняття Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» [1]. Однак і в цій сфері також немає реальних кроків зі

створення державної системи інформаційно-консалтингових служб за моделлю, що вже більше століття ефективно функціонує в розвинених країнах.

При цьому слід врахувати, що Україною декларативно взято курс на перехід до інноваційно-орієнтованої моделі економіки. Але у зв'язку із відсутністю інституційного впливу на розвиток, а саме таким механізмом у розвинених країнах є державні інформаційно-консалтингові служби, країна залишається на периферії в рейтингу конкурентоспроможних держав. Такого роду зволікання з вирішенням цього питання, вважаємо, стримують також і євроінтеграційні зусилля країни. Б.В. Гриньов та В.А. Гусев виділяють ключові умови, які найбільше вплинули на еволюцію господарських систем передових країн:

– наявність конкурентоспроможних секторів виробництва (матеріального і нематеріального), керованих великими корпораціями, які сформували всередині розвинених країн потужний інноваційний кластер, у який входять різноманітні промислові, науково-технічні, освітні, фінансові, консалтингові, торговельні установи та підприємства. Такий напрям розвитку був би неможливим за умови відсутності координуючої ролі держави, яку вона реалізує через інформаційно-консалтингову службу;

– активна державна політика щодо формування комплексу загальноекономічних умов, необхідних для інноваційного розвитку, з виділення та підтримки національних пріоритетів в економічній, науково-технічній та освітніх сферах. Виняткова важливість цієї умови переконливо підтверджується в останні десятиліття економічними успіхами низки країн, які були в недавньому минулому аутсайдерами світової економіки й не мали значного науково-технічного, освітнього та виробничого потенціалу (Республіка Корея, Ірландія, Фінляндія, Тайвань та ін.);

– широка інтеграція країни в глобальну інноваційну сферу та інтенсивний розвиток міжнародного співробітництва у пріоритетних секторах виробництва як найважливіші умови розвитку науково-технічного та інноваційного потенціалу і залучення інвестицій [2, с. 48].

Усі наведені умови реалізуються в просторовому аспекті і забезпечуються через діяльність державних інформаційно-консалтингових служб. Тому наукове дослідження цієї проблеми є актуальним як із практичної, так і з наукової позиції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питань просторового розвитку має широке висвітлення в працях зарубіжних і вітчизняних учених. Вивченню та узагальненню проблем регіонального розвитку присвячені роботи Б.М. Данилишина, М.І. Долішнього, С.І. Дорогунцова, О.І. Амоші, А.С. Лисецького, А.Г. Мазура, Д.П. Богині, І.В. Багорова, В.І. Пили, С.Г. Дзюби, М.Ф. Тимчука, М.І. Фащевського, Л.Г. Чернюк та ін. Ці дослідження характеризуються глибиною та широтою охоплення проблем просторового розвитку. Науково-практичні аспекти надання інформаційно-консультаційних послуг державними структурами досить ґрунтовно розглядаються вітчизняними та зарубіжними науковцями, такими як В.Б. Авер'янов, В.Т. Александров, В.О. Гусєв, В.А. Верба, І.Б. Коліушко, І.Я. Романків, Мілан Кубр, Гай Холліс, Карін Плоккер та ін. При цьому в

дослідженнях зазначених науковців інформаційно-консалтингова діяльність в системі державного регулювання просторового розвитку як інституційний механізм, який шляхом своєї діяльності забезпечує комплексний та системний просторовий розвиток на інноваційній основі, не розглядається.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження характеру впливу на просторовий розвиток державної інформаційно-консалтингової діяльності, інституційних основ, цілей та завдань механізму цього впливу.

Вклад основного матеріалу дослідження. У світі, і особливо в розвинених країнах, система державного регулювання економіки орієнтована на просторовий розвиток шляхом інформаційно-консалтингової підтримки виробників усіх галузей, соціальної сфери, органів місцевого самоврядування. Просторовий розвиток – це форма координації динамічного процесу кількісних і якісних змін будь-яких явищ (регіон, економіка регіону, соціально-економічна система), який враховує зв'язки всіх складників, у результаті чого розвиток набуває нового якісного стану у вигляді певного співвідношення елементів, що забезпечує отримання синергетичного ефекту. Оптимальне поєднання економічної, соціальної, екологічної, інноваційної сфери регіону, їх взаємодія та збалансований взаємовплив є пріоритетним завданням регіональної політики просторового розвитку та державного регулювання економіки України [3].

У системі державного впливу на просторовий розвиток одне з основних місць займає функція надання інформаційно-консультаційних послуг, яка виконується державними органами управління та органами місцевого самоврядування. До послуг державного управління загального характеру відносять послуги у виконавчій та законодавчій сферах діяльності, що надаються законодавчими та виконавчими органами влади, органами регіонального та місцевого управління. Вони, в свою чергу, також мають свій поділ на урядові й адміністративні. Урядові передбачають допомогу, координацію, визначення стратегічних напрямів і перспектив наукового розвитку у сфері фундаментальних наукових, соціальних і комплексних досліджень. Адміністративні – орієнтовані на розвиток виробничої та соціальної сфер національної економіки. Мається на увазі розвиток економіки, сільського господарства, паливно-енергетичного комплексу, торгівлі та громадського харчування, транспорту та зв'язку а також соціальної сфери

(освіта, охорона здоров'я, медичне обслуговування, розвиток культури і спорту, туризму).

Структурними підрозділами Національної академії державного управління при Президентові України, як практичне впровадження Державного класифікатора продукції та послуг (ДКПП), запропоновані до впровадження в систему державного управління просторовим розвитком експертні та консультативні послуги з таких питань, як:

- науково-дослідна робота;
- рекомендації органам виконавчої влади; аналітичні огляди;
- методологічна допомога.

Визначення консалтингової послуги наведено в підручнику «Організація консалтингової діяльності». У ньому, зокрема, зазначається, що консалтингова послуга – це інтелектуальний продукт, що залишається у володінні клієнта після завершення консультування [4, с. 12].

В окремих дослідженнях консалтинг відносять до інформаційних послуг, які поділяються, у свою чергу, на три сегменти:

- винятково інформаційні послуги, що стосуються надання адресно-довідкової інформації, і послуги в галузі телекомунікацій;
- інформаційно-консалтингові послуги, пов'язані з їх наданням у двох аспектах – інформаційному та консалтинговому;
- власне консалтингові послуги, які передбачають консультування в різних сферах діяльності.

Інформаційно-консалтингова діяльність у сфері просторового розвитку як державна система надання послуг у розвинених країнах має глибоку історію розвитку та традиції. Так, наприклад, в США відповідна державна інституція (служба) має назву «Екстеншен». Вона в США була створена ще в 1914 році [5, с. 61]. Наслідком її успішного функціонування стало розширення масштабу роботи з сільських територій до громад у містах. Тобто зараз ця діяльність охоплює усю країну та увесь спектр питань у сфері просторового розвитку. Важливим завданнями служби є встановлення зв'язку між виробництвом та наукою, підтримка та поширення інноваційних рішень, збір інформації про стан справ на місцях та поширення інноваційної інформації до підприємців та населення, сприяння в реалізації проектів та програм з розвитку на місцях. Дорадча служба має чітку вертикаль і розгалужену мережу, низові офіси розміщені на рівні районів (за аналогією з нашим адміністративно-територіальним устроєм). Є відпо-

відно підготовлені спеціалісти, чітка система збору інформації, планування, звітності тощо.

У Вінницькій області був реалізований пілотний проект уряду США зі створення такої служби інформаційно-консалтингової системи державного регулювання в 1999–2005 роках (автор був активним учасником цього проекту). Однак, на жаль, система державного регулювання економіки України не скористалася напрацьованим досвідом цього проекту. Відсутність сучасних технологій державного регулювання просторового розвитку з допомогою інформаційно-консалтингової діяльності держави є, на погляд автора, однією з основних причин наростання проблем у сфері просторового розвитку як окремих регіонів, так і країни загалом. У звуженому сенсі сучасні підходи в державному регулюванні просторового розвитку порівняно з пропонуваними не мають комплексного підходу, зворотного зв'язку та позбавлені інноваційності в стратегічному аспекті практики регулювання.

У системі державного регулювання просторового розвитку в розвинених країнах ситуація реально така, що державна інформаційно-консалтингова служба володіє найбільш повною і актуальною інформацією про стан справ у сфері просторового розвитку, формує та реалізує науково-технічну політику держави на місцях [6, с. 17].

Отримана та опрацьована інформація системно і оперативно надається органам влади, що в разі підвищує ефективність системи державного управління просторовим розвитком. Оскільки в усіх країнах є засторога підприємців та населення в наданні інформації державним службовцям, то в зв'язку з цим інформаційно-консалтингові державні служби позиціонують себе як недержавні (громадські) або напівдержавні структури, при цьому основним замовником робіт і інвестором служби є саме держава.

Наші реалії свідчать, що без інформаційно-консалтингової служби система державного управління просторовим розвитком слабка і мало результативна. Складається враження, що в Україні поки що ніхто з тих, хто визначає структуру системи державного регулювання економіки, не зрозумів значення державної інформаційно-консалтингової служби. Є відповідний закон [1]. Він орієнтований на розвиток сільських територій, водночас створення в системі державного управління на основі цього закону державних інформаційно-консалтингових (дорадчих) служб, на наш погляд, забезпечило б інституційні основи для активі-

зації державного впливу на просторовий розвиток загалом.

У сучасній соціально-політичній ситуації в Україні за умов ігнорування державою інституційної системи інформаційно-консалтингової підтримки просторового розвитку склалася унікальна ситуація, коли євроінтеграційні процеси позбавлені реальної координації, яку здатна забезпечити саме така служба. Адже для поглиблення євроінтеграції країни повноцінна співпраця європейських структур, що опікуються просторовим розвитком, із системою влади в Україні можлива лише за умови наявності в нашій системі органів державного регулювання аналогічних структур.

Робота державної інформаційно-консалтингової (дорадчої) служби в Україні за світовими стандартами дасть можливість органам державного регулювання найбільш повно (порівняно з приватними та політичними структурами) володіти соціально-економічною ситуацією на місцях, краще в рази промотувати власну стратегію й отримувати від бізнесу та населення певної території всебічну підтримку реформ як результат діяльності.

Вчені США встановили, що вкладення у вдосконалення управлінської діяльності дають економічний ефект у середньому 1 : 17. Саме тому в США та в усіх інших розвинених країнах уряди підтримують розвиток державної інформаційно-консалтингової діяльності, адже вона (за належної організації роботи) дає на кожен вкладений долар 17 доларів додаткового прибутку.

За відсутності державницької позиції в цьому питанні в Україні сьогодні мало ініціаторів, які прагнуть розвинути діяльність у цьому напрямі. Частина з тих організацій, хто взяв назву «Дорадча служба», є ентузіастами, які за відсутності фінансування прагнуть просувати певні ініціативи у сфері просторового розвитку, інші є примітивними «грантоїдами».

Синтез позитивного досвіду реалізації іноземних проектів та практичного досвіду окремих громадських організацій у сфері надання інформативно-консалтингових послуг в Україні дає нам змогу сформувати концептуально цілі та завдання державної системи надання інформаційно-консалтингових послуг у сфері просторового розвитку. Наявний в Україні досвід в цій сфері відомий насамперед у сфері розвитку сільських територій. Однак слід розуміти, що практика такої діяльності в розвинених країнах системно охоплює усі сфери, якими характеризується просторовий розвиток. На основі поєднання практичного

досвіду державного управління просторовим розвитком у розвинених країнах та наукових напрацювань у цій сфері є можливим формування цілей та завдань вітчизняної державної системи інформаційно-консалтингових служб для досягнення цілей державної політики у сфері просторового розвитку.

Щодо законодавчих основ державної інформаційно-консультативної діяльності в Україні є лише Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 2004 року [1], який орієнтований на розвиток сільських територій. Ним визначається, що сільськогосподарська дорадча діяльність (дорадча діяльність) – це сукупність дій та заходів, спрямованих на задоволення потреб особистих селянських та фермерських господарств, господарських товариств, інших сільськогосподарських підприємств усіх форм власності і господарювання, а також сільського населення у підвищенні рівня знань та вдосконаленні практичних навичок прибуткового ведення господарства. Імплементация лише положень цього закону стала би значним кроком у вдосконаленні системи державного регулювання просторового розвитку. Водночас слід розуміти, що для системного просторового розвитку потрібно охопити більш широкий спектр питань, ніж «розвиток сільської території».

На основі узагальнень наявного вітчизняного досвіду та зарубіжного досвіду місію державної системи інформаційно-консалтингової підтримки просторового розвитку можна визначити як комплексну систему впливу на просторовий розвиток території. Для виконання означеної місії нами сформовані такі завдання пропонованої державної інформаційної служби:

1. Розвиток виробництва.
2. Розвиток малого та середнього підприємництва.
3. Розвиток територіальних громад та місцевого самоврядування.
4. Розвиток молоді.
5. Людський розвиток та розвиток здорового способу життя.
6. Розвиток кооперативів.

Ціль формування і функціонування державної системи інформаційно-консалтингової підтримки просторового розвитку збігається з цілями аналогічних зарубіжних систем – бути каталізатором науково-технічного прогресу на визначеній території, сприяти поширенню серед товаровиробників нових знань, сучасних досягнень науки, техніки і технологій, надавати всім, хто потребує, необхідну інформацію та

консультаційні послуги з питань юриспруденції, менеджменту, маркетингу, захисту оточуючого середовища, розвитку соціальної сфери, здійснювати збір актуальної інформації для потреб органів територіального управління тощо.

Заходи, що визначені для формування програми діяльності державної системи інформаційно-консалтингової підтримки просторового розвитку, передбачають таке.

1. Розвиток виробництва:

- консультації щодо організації нового виробництва в тій чи іншій галузі із залученням науковців та провідних практиків виробництва:

- надання інформації щодо передових технологій та способів організації виробництва;

- допомога в придбанні необхідної сировини, ресурсів, у збуті продукції;

- організація семінарів, демонстрацій, виставок;

- визначення кращих в тій чи іншій галузі, популяризація їхнього досвіду;

- організація стажування, в т.ч. за кордоном, для вивчення кращого досвіду;

- проведення короткотермінових навчань, курсів за запитами (переважно в зимовий період);

- надання друкованих інформаційних матеріалів за тематикою на пряму програми;

- організація систематичної і незалежної екологічної експертизи;

- експертна оцінка технологій, ефективності виробництва та ін.

2. Розвиток малого та середнього підприємництва:

- інформація щодо можливостей та ефективності ведення бізнесу в тій чи іншій сфері діяльності;

- допомога в експертній оцінці тієї чи іншої бізнес-ідеї;

- допомога в розробленні та реалізації бізнес-плану;

- організація семінарів та курсів у сфері організації підприємництва;

- захист прав та інтересів малого і середнього бізнесу;

- надання юридичних консультацій;

- допомога у створенні нового бізнесу;

- допомога у вивченні ринку, маркетингове планування та аналіз;

- моніторинг ринкових цін, надання підприємцям інформації щодо цін на різних ринках та про їх зміни;

- допомога в організації об'єднань підприємців;

- надання друкованих інформаційних матеріалів за тематикою на пряму програми;

- організація навчань, стажувань та обмінів за кордоном;

- допомога в придбанні матеріалів, техніки, сировини, в збуті продукції та ін.

3. Розвиток територіальних громад та місцевого самоврядування:

- консультативна та інформаційна допомога в розробленні та реалізації програм розвитку громад, інфраструктури території (дороги, лікарні, школи, торгівля, дозвілля та ін.);

- організація обміну досвідом між територіальними громадами;

- організаційна та консультативна допомога щодо реалізації спільних проектів кількох громад;

- допомога в розробленні проектів залучення коштів для розвитку громад зі сторонніх джерел, від меценатів, з-за кордону та ін.;
- експертна оцінка програм та проектів, що розробляються в громадах;

- юридичний супровід та допомога;

- науково-консультативна підтримка щодо покращення використання громадської власності (громадські пасовища, ставки, ліси, клуби та ін.);

- ініціювання та допомога у створенні нових громадських об'єктів (фельдшерсько-акушерські пункти, зони відпочинку та ін.);

- надання друкованих інформаційних матеріалів за тематикою на пряму певної програми;

- інформаційно-консультативна допомога в організації та проведенні громадських заходів, конкурсів (день села, краще подвір'я та ін.);

- проведення необхідних навчань для лідерів громад та ін.

4. Розвиток молоді:

- організація заходів для молоді в позачасний час;

- організація конкурсів молоді;

- навчання молоді щодо перспектив організації виробництва, ведення бізнесу;

- організація клубів та гуртків за інтересами;

- організація навчань, стажувань та обмінів для молоді за кордоном;

- організація походів, дозвілля в межах патріотичного виховання;

- надання друкованих інформаційних матеріалів за тематикою на пряму програми;

- популяризація серед молоді здорового способу життя та ін.

5. Людський розвиток та здоровий спосіб життя:

- організація навчальних, організаційних та консультативних заходів щодо здорового харчування;

- організація та супровід діяльності клубів та гуртків художньої самодіяльності;
- організація гуртків та клубів народного мистецтва та творчості;
- допомога в організації дозвілля місцевих жителів;
- ініціювання організації клубів за інтересами;
- допомога в організації ведення сімейної бухгалтерії;
- інформаційно-консультативна робота щодо профілактики захворювань;
- надання друкованих інформаційних матеріалів за тематикою напряму відповідної програми;
- організація системи допомоги та догляду за інвалідами, хворими та людьми похилого віку та ін.;

6. Розвиток кооперативів:

- інформаційно-просвітницька робота щодо змісту та порядку роботи кооперативів:
- допомога в організації та супровід діяльності кооперативів у різних сферах виробництва та логістики загалом;
- встановлення контактів та вивчення передового досвіду функціонування кооперативів в ЄС;
- створення ініціативних груп зі створення та діяльності кооперативів;
- захист інтересів кооперативів, допомога їх співпраці з органами влади, допомога у створенні об'єднань кооперативів;
- допомога в розробленні та реалізації бізнес-планів кооперативів;
- надання друкованих інформаційних матеріалів за тематикою напряму програми та ін.

Передбачається також, що пропонується державна система інформаційно-консалтингової підтримки просторового розвитку допоможе територіальним громадам знаходити напрями, що допоможуть заробляти самим для себе кошти, правильно їх витратити, розвивати соціальну сферу, давати робочі місця сільським жителям, призупинити відтік молоді з села.

Діяльність системи інформаційно-консалтингової підтримки просторового розвитку як

державної організації потребує належного фінансування. Відповідно до досвіду розвинутих країн відповідне фінансування повинне надаватися на конкурсній основі як держзамовлення, частина послуг може бути платною. При цьому діяльність інформаційно-консалтингової служби має базуватися на суворій системі планування, звітності та моніторингу діяльності, на системі оцінки результатів незалежними експертами [7, с. 87].

Просторовий розвиток країни здійснюється через регіональну політику, реалізація якої спрямована на вирішення завдань місцевого самоврядування з економічних, соціальних, екологічних, адміністративно-організаційних та ін. питань, які враховують загальнодержавні та місцеві інтереси [8, с. 19]. Відповідно, просторовий розвиток в контексті державної регіональної політики, що спрямований на вирішення таких завдань, як планування регіонального розвитку з мінімізацією навантаження на природне середовище; узгодження державної, регіональної і місцевої інфраструктурної політики для створення рівних умов життя на всій території країни, розширення можливостей регіонів, міст і районів в соціально-економічному розвитку, потребує інституційної основи стимулювання розвитку у вигляді державних інформаційно-консалтингових служб із наведеними цілями та завданнями.

Висновки. Підсумовуючи, можна визначити, що без інформаційно-консультативної підтримки просторового розвитку система державного регулювання не може бути ефективною, про що свідчить як зарубіжний, так і вітчизняний досвід. Пропонується система надання державних інформаційних послуг може існувати як громадська ініціатива за умови державної підтримки діяльності, однак, на наш погляд, вищої ефективності у сфері просторового розвитку в Україні можливо досягти за умови створення державної інституційної системи інформаційно-консалтингової підтримки просторового розвитку на основі пропонуваної моделі цілей та завдань діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» // <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1807-15>
2. Гринев, Б.В. Инноватика: учеб. пособие / Б.В. Гринев, В.А. Гусев. Харьков : Исма, 2010. 352 с.
3. Мінняйленко І.В. Просторовий розвиток регіону: еволюція сучасних уявлень щодо сутності категорії // Ефективна економіка. Електронне наукове видання. 2013. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2518>

4. Верба В.А., Решетняк Т.І. Організація консалтингової діяльності: Навч. посіб. К.: КНЕУ, 2000. 244 с.
5. Smith-Lever Act as Amended in 1985. Public Law 99-198. 99th Congress. S 1435. 1985.
6. Недбалюк О.П. Програми розвитку сільської місцевості як теорія, методологія і практика діяльності дорадчих служб в США. Вінниця: Видавництво Вінницької громадської організації «Поділля-2000», 2005. 160 с.
7. Boone, E. J.; Pettit, J., and Safrit, R.D. 1994. Program evaluation in Extension. Journal of Extension Systems 10 (1): 87–121.
8. Просторовий розвиток регіональних соціально-економічних систем в контексті державної регіональної політики / Т.В. Пепа // Держава та регіони. Серія. Державне управління. 2009. № 2. С. 17–21.

REFERENCES:

1. Zakon Ukrainy "Pro silskohospodarsku doradchu diialnist" // <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1807-15>
2. Hrynev, B. V. Ynnovatyka: ucheb. posobyе / B. V. Hrynev, V. A. Husev. Kharkov : Ysma, 2010. 352 s.
3. Miniailenko I.V. Prostorovyi rozvytok rehionu: evoliutsiia suchasnykh uiavlen shchodo sutnosti katehorii // [Elektronnyi resurs]: Efektyvna ekonomika. – Elektronne naukove vydannia. 2013. № 11. Rezhym dostupu do resursu: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2518>
4. Verba V.A., Reshetniak T.I. Orhanizatsiia konsal'tynhovoї diialnosti: Navch. posib. K.: KNEU, 2000. 244 s.
5. Smith-Lever Act as Amended in 1985. Public Law 99-198. 99th Congress. S 1435. 1985.
6. Nedbaliuk O.P. Prohramy rozvytku sil'skoi mistsevosti yak teoriia, metodolohiia i praktyka diialnosti doraдchyykh sluzhб v SShA. Vinnytsia: Vydavnytstvo Vinnytskoi hromadskoi orhanizatsii "Podillia-2000", 2005. 160 s.
7. Boone, E. J.; Pettit, J., and Safrit, R.D. 1994. Program evaluation in Extension. Journal of Extension Systems 10 (1): 87-121
8. Prostorovyi rozvytok rehionalnykh sotsialno-ekonomichnykh system v konteksti derzhavnoi rehionalnoi polityky / T.V. Pepa // Derzhava ta rehiony. Seriiа. Derzhavne upravlinnia. 2009. № 2. S. 17–21.